

UYGURCA METİN NEŞRİ SORUNLARI ÜZERİNE (“EDGÜ ÖGLİ TİĞİN ANYIĞ ÖGLİ TİĞİN” NEŞRİ DOLAYISIYLA)*

On Problems Connected with Edition of Uighur Texts (with Reference to Publication of “Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin”)

О проблемах изданий Уйгурских текстов (В связи с изданием “Едгу Оглы Тигин Анйиг Оглы Тигин”)

Erdem UÇAR*

Gazi Türkiyat, Bahar 2016/18: 61-73

Öz: IX. ile XVII. yüzyıllar arasında kalma, Uygurca yazmaların büyük bir kısmı Uygur ve Mani harflidir, ancak metinlerin büyük bir kısmı Budist Uygur edebî çevresine aittir. Bilimsel Uygurca metin neşretme çalışmaları, XX. yüzyılın başında başlamıştır. Willy BANG ve öğrencileri Annamaria von GABAIN ile Reşit Rahmeti ARAT (Gabdurreşit Rahmeti) 1930’lu yıllardan itibaren Türkische Turfan-Texte (TT) serisini başlatmıştır. II. Dünya savaşı nedeniyle kesintiye uğrayan bu neşir serisi savaş sonunda Berlin Turfan-Texte (BTT) başlığı altında tekrar başlamıştır. Bu iki serideki metin neşirlerinde uygulanan yöntemler oldukça başarılı olmuştur. Bir jātaka olan “Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin” başlıklı Uygurca metin üzerine günümüze değin birkaç neşir gerçekleştirilmiştir. En son olarak Türkçede bu yazma üzerine yapılan neşirde, pek çok sorun bulunmaktadır. Makalede bu sorunlar incelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Uygurca, metin neşri sorunları, tenkitli metin neşri.

Abstract: The majority of Uighur manuscripts from IX. to XVIIth centuries are written with Uighur and Manichean scripts, but most of them belong to the Buddhist Uighur literary context. The first scholarly works in publishing the Uighur texts were produced in the beginning of XXth century. Willy BANG and his follower students Annamaria von GABAIN and Reşit Rahmeti ARAT (Gabdurreşit Rahmeti) have initiated in the 1930’s the series of Turkish Turfan Texts (TT). This publications series have been interrupted by the World War II and started again after the war with the title Berlin Turfan Texts (BTT). The methods for text edition used in these two series were quite successful. The Uighur ‘jātaka’ narrative with the title of “Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin” was published a few times till nowadays. The last edition of these texts in Turkish is problematic in many ways. Our paper analyses some problems appearing in the last mentioned publication.

Keywords: Uighur, textual problems in edition, scholarly edition.

Аннотация: Большинство уйгурских рукописей относящихся к IX-XVII-ым векам написаны уйгурским и манихейским алфавитом, но большинство из них относятся к буддийско-уйгурским литературным текстам. Первые научные работы в издании уйгурских текстов сделаны в начале XX века. Вилли Банг и его ученики-последователи Аннемари фон Габайн и Решит Рахмети Арат (Габдуррешит Рахмети) инициировали в 1930-х годах ряд турсецких турфанских текстов (ТТ). Эта серия публикаций была прервана во время Второй мировой войны, с окончанием войны возобновилась с титулом Берлинские турфанские

* TULUM, Mehmet Mahur; Kenan AZILI. *Eski Uygurca Edgü Ögli Tigin Anyıg Ögli Tigin (İyi Niyetli Şehzade-Kötü Niyetli Şehzade) Burkançı Seyirlik Eser -Çözümleşişinin 101. Yılında Yeni Bir Tahlil Denemesi- (Giriş-Rekonstrüksiyon-Çeviri-Sözlük-Faksimile)*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları. 2015. ISBN: 978-605-5227-60-9.

* Doç. Dr., Gediz Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, İzmir/TÜRKİYE. merdemu@gmail.com. Gönderim Tarihi:03.04.2016. Kabul Tarihi:26.05.2016.

тексты (BTT). Использованные методы в издании этих двух серий были довольно успешными. "Edgü Oğly Tigin Anıig Oğly Tegin" который относится к группе джатака, была опубликована несколько раз до наших дней. Последнее издание этих текстов на турецком языке является проблематичным во многих отношениях. В нашей статье анализируются некоторые проблемы, возникающие в последней упомянутой публикации.

Ключевые слова: уйгурский, проблемы публикации текстов, издание критиковых текст.

GİRİŞ

Eski Türkçe dil malzemesinin üç kaynaktan beslendiği bilinmektedir: 1. VII. ve X. yüzyıllar arasından kalma taş ve bir kısmı kâğıda yazılı Runik harfli metinler; 2. IX. ve XVII. yüzyıllar arasından kalma Uygurca yazmalar. Bu yazmalar, Uygur, Soğd, Mani, Runik, Süryani, Brahmi ve Tibet yazısı gibi muhtelif yazı sistemleri kullanılarak yazılmıştır. Yazmaların büyük bir kısmı Uygur ve Mani harflidir, ancak metinler ağırlıklı olarak Budist Uygur edebî çevresine aittir. 3. Son olarak XI. yüzyıldan kalma Karahanlı Türkçesiyle yazılmış metinler bulunur (Erdal 2004: 6-8).

Eski Türkçe metinlere ilgi Avrupa'da XIX. yüzyılın sonlarında başlamış ve bu ilgiyle beraber metin neşretme çalışmaları da hızla birbirini takip etmiştir. Profesyonel Uygurca metin neşretme çalışmaları, XX. yüzyılın başında başlamıştır. Alman bilim adamları, XIX. yüzyılın başında Turfan bölgesine (Doğu Türkistan) yaptıkları 4 keşif gezisi (Turfan Expedition) neticesinde (T I, II, III, IV), 22 farklı dil ve 20 farklı yazı sistemine ait 40000 civarında fragmanı Almanya'ya getirmiştir. Getirilen Oryantal koleksiyonun içinde çoğunluğunu Uygur harfli yazmaların oluşturduğu 8000 Eski Türkçe fragman bulunur. Oryantal koleksiyon, 1958'de hayata geçirilmeye başlanan "Almanya'daki Oryantal Elyazmalarının Kataloqlanması" (Katalogisierung der Orientalischen Handschriften in Deutschland = KOHD) projesi kapsamında kayıt altına alınmış ve kayıtlar kataloglar halinde "Almanya'daki Oryantal Yazmalar Serisi" (Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland = VOHD) içerisinde Franz Steiner yayınevi tarafından yayınlanmıştır. Bu kataloglama çalışmaları bugün de devam etmektedir.

XX. yüzyılın başında Almanya'ya getirilen Uygurca malzeme üzerinde çalışan Friedrich Wilhelm Karl MÜLLER Uygur yazısını ve Albert von LE COQ da Mani yazısını çözerek bu yazı sistemleri ile yazılan bazı Uygurca metinleri neşretmişti. Daha sonra, Willy BANG ile öğrencileri Annamari von GABAIN ve Reşit Rahmeti ARAT (Gabdurreşit Rahmeti) 1930'lu yıllardan itibaren sistemli bir neşir geleneği oluşturmuş ve Türkische Turfan-Texte (TT) serisi altında Uygurca metinler neşretmeye başlamıştır. II. Dünya savaşı nedeniyle kesintiye uğrayan bu neşir serisi, savaş sonunda Berlin Turfan-Texte (BTT) adı altında tekrar başlamış, ayrıca bu seride Uygurca dışındaki dillerde de metin neşirleri gerçekleştirilmiştir. BTT serisi bugün neşir

hayatına devam etmektedir.¹ Uyguristiğin dünyadaki önemli merkezlerinden biri olan Göttingen’de de (Almanya) neşir çalışmaları yapılmaktadır. Bunların dışında, son yüz yıl içerisinde de Rusya, Japonya, Çin ve Fransa’da seri halinde olmasa da Uygurca metin neşirleri belirli zaman aralıklarıyla gerçekleştirilmiştir.

Ülkemizde de geçtiğimiz yüzyılda Uygurca metin neşir çalışmaları yapılmıştır ve yapılmaya da devam edilmektedir. Daha geniş bilgi için bk. Sertkaya 2013: 47-66. Elimizdeki çalışma da ülkemizde gerçekleştirilen son Uygurca metin neşirlerinden biridir.

Makalede üzerinde duracağımız, ‘yeniden neşir’ (İng. *re-edition*), Paul PELLİOT’un XX. yüzyılın başlarında Dunhuang mağarasında (Doğu Türkistan) bulup Fransa’ya getirdiği ve bugün Paris Millî Kütüphane’sinde “*Pelliot Chinois 3509*” kayıt numarasında muhafaza edilen Uygurca yazma hakkındadır.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde, Clement HUART ve Paul PELLİOT tarafından bu yazma üzerine yapılan neşirleri bir kenara bırakacak olursak, Uyguristik sahasında yazmanın ilk bilimsel neşirini James Rusell HAMILTON gerçekleştirmiştir (1971). Fransızca olarak çıkan bu neşrin Türkçede iki tane tercümesi mevcuttur (Hamilton 1998a ve 1998b).

HAMILTON, Uygurca metnin kaynağı olarak Çince kanonda yer alan ve Çince mütercimi belli olmayan 大方便佛報恩經 *da fang bian fo bao en jing* (Taishō No: 156) “Buddha’nın İyiliğine Mukabil Büyük Kabiliyet” başlıklı eseri göstermekte ve Uygurcada bu eserin genişletildiğini düşünmektedir (1998a: 2-3). Annamarie von GABAIN, Uygurca metnin geç dönemde Tibetçeden (Tibetçe vasıtasıyla Çince) tercüme edilmiş olabileceğine ihtimal verir (1965: 224). Bugün itibarıyla, Uygurca anlatmanın menşei hakkında kesin bir neticeye varılmış değildir.

Makalemizin konusu olan kitapta, Uygurca yazmanın tarihi hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. HAMILTON ise, Dunhuang mağarasında bulunan Uygurca yazmalar için en geç tarih olarak XI. yüzyılı işaret etmektedir (1996: 135-143).²

Kitabın önsözünden öğrendiğimize göre (s. 8-9), 1990’dan beri bu yazma ile meşgul olan TULUM, öğrencisi AZILI’ya 2014 yılında yüksek lisans tezi olarak bu yazmanın “*yeniden okunması*” konusunu vermiştir. Dolayısıyla elimizdeki çalışma, AZILI tarafından Anadolu Üniversitesi’nde (Eskişehir) hazırlanan yüksek lisans tezine dayanmaktadır. Ülkemizde Türkoloji sahasında danışmanıyla birlikte bir yüksek lisans tezinin kitaplaştırılması pek de rastlanılan bir uygulama değildir. Yurtdışında bunun örneklerine (daha ziyade mühendislik sahasında) rastlanmaktadır, ancak bunlarda da kitapta birinci isim olarak ‘istisnasız’ tez sahibinin ismi yer almaktadır.

¹ Serinin en güncel neşri bk. Wilkens 2016.

² HAMILTON’un bu çalışması nâşirlerin gözünden kaçmıştır.

Ancak elimizdeki çalışmada ilk isim olarak Mehmet Mahur TULUM'un adı geçmektedir.

Eserin 'Giriş' kısmının ilk bölümünde, yazma ve müstensih hakkında bilgiler verilmiştir (s. 13-16). Bu bölümde, ayrıca metnin adlandırılması sorunu üzerinde durulmuştur. Kitapta, "*Kalyāṇaṃkara ve Pāpaṃkara*" gibi Sanskritçe bir adlandırma yerine Türkçe bir başlık kullanılması tercih edilmiştir. Nâşirlerin bu tercihe katılmakla beraber, yazmanın orijinalinde bir başlık mevcut olmadığı için bu tercihin de itibarî olduğunu belirtmek isterim.

Eserin adlandırılmasına değinilirken şöyle bir bilgi aktarılmaktadır: "*Bu eserin en az dört dilde ondan fazla nüshasının olduğunu ve bu nüshalar hangi dilde yazılmışsa ona göre farklı isimlerle anıldığını görmekteyiz*" (s. 15). Buradaki ifadelerde terminolojik bir yanlış anlama vardır. Burada, anladığım kadarıyla bu eserin muhtelif dillerdeki tercümelerinden veya muadillerinden, yani 'versiyonlarından' bahsedilmektedir. Nüsha terimi, bir dildeki eserin farklı kopyaları için kullanılmaktadır. Dolayısıyla 'nüsha' teriminin 'versiyon' ile değiştirilmesi yanlış olmayacaktır. Düzeltilmesi gereken diğer yer için bk. s. 17, 20, 25.

Giriş kısmının ikinci bölümünde "Yazma Üzerine Yapılan Çalışmalar" eleştirel bir bakış açısıyla listelenmiştir (s. 17-20). Burada dört çalışmanın gözden kaçırıldığına dikkati çekmek istiyorum. Kitapta, HAMILTON'un çalışması hakkında yazılan tanıtımlar tespit edilmiş, ama üç tanesi unutulmuştur. Bk. Bang 1917, Tuğuşeva 1973 ve Poppe 1974. Bunlardan bilhassa Bang 1917, metnin 'yeniden neşri' (veya rekonstrüksiyonu) için vazgeçilmez niteliktedir, zira BANG'ın çalışması, PELLİOT'un neşri hakkında önemli düzeltmeler içermektedir. HAMILTON da bu notların değerine zaten eserinde işaret etmiştir (1998a: 4).

Nâşirler, Peter ZIEME'nin "İyi ve Kötü Niyetli Prens Hikâyesi" hakkında Berlin Turfan koleksiyonunda keşfettiği Uygurca fragmanı (U 120) görmemiştir. ZIEME'nin tespit ettiği fragman, nâşirlerin yeniden tesis ettikleri metindeki eksik kısımları tamamlamaktadır. Fragmanın neşri, tercümesi ve açıklamaları için bk. Zieme 1974: 263-268 [tashihli hali için bk. Zieme 2009: 361-367]. "*Yeni bir rekonstrüksiyon*" gayesiyle hazırlanan bir çalışmada rekonstrüksiyonu etkileyecek bir kaynağın görülmemesi önemli bir eksikliklerdir.

Giriş kısmının üçüncü bölümünde, "Yayım Metodu Hakkında" okuyucuya bilgiler verilmiştir (s. 21-28). Nâşirler, "*tenkitli metin neşri (édition critique)*" şöyle tarif etmektedir: "*herhangi bir dilde yazılmış metni tek nüsha olarak veya nüshaları ile karşılaştırarak (...) bilim çevrelerinin istifadesine kazandırma metodudur*" (s. 21). Tarihî metin neşirlerinde şayet eserin tek bir nüshası varsa, uygulanacak yöntem "*tenkitli metin neşir*" yöntemi değil, "*dokümanal metin neşri*" (Alm. *diplomatiscbe Edition*) olmalıdır. Eldeki eserin nüshası -Berlin'deki fragmanı bir kenarda bırakırsak- şimdilik tek nüsha olarak önümüzde durmaktadır. Dolayısıyla eldeki biricik nüshanın '*tenkidinin*'

veya -terimin ifade ettiği bir diğer anlamla söyleyecek olursak- 'mukayesesinin' yapılması mümkün gözükmemektedir.

Böyle bir eserin nasıl neşredilmesi gerektiği hususunda nâşirlerin başvuru kaynağı Klaus RÖHRBORN tarafından 2012'de, üstelik de Türkçe olarak yayımlanan "*Uygur Filolojisinde Üç Yayın Metodu*" başlıklı makale olmalıydı. Tek nüshası olan eserlerin bu yöntemle nasıl neşredildiği örneklerle makalede açıklanmıştır. Ancak maalesef bu makale eserin kaynakçasında yoktur. Muhtemelen, nâşirler bu makaleyi görmemiştir.

Diğer taraftan, bu bölümde "*tenkitli metnin esasının transkripsiyon sisteminde düğümlendiği*" (s. 22) vurgulanmaktadır. Hâlbuki bir neşirde uygulanan yazıçevrim yöntemi, metnin tesisi noktasında neşir yöntemi ile doğrudan alakalı değildir, zira neşirde uygulanacak harfçevrim ve yazıçevrim yöntemi metnin rekonstrüksiyonunu etkileyen asıl faktör değildir. Yeri gelmişken, neşirdeki harfçevrim ve yazıçevrim konusu üzerine bir miktar değinmek faydalı olacaktır.

Bu bölümde, "*bir tenkitli metin neşrinde hem transliterasyon hem de transkripsiyon yapıldığında yaygın olan teamülün üste majüskül olarak transliterasyonun verilip altta miniskül olarak transkripsiyonun verildiği*" söylenmektedir (s. 22). Bugün tarihî Türk dili metin neşirleri içerisinde harfçevrim çoğunlukla Eski Türkçe sahasında kullanılmaktadır. Uyguristiğin en uzun soluklu ve süreklilik arz eden neşir dizisi "Berlin Turfan Text" serisinde nâşirlerin bahsettiği bu '*en yaygın teamül*' tercih edilmemiştir. Günümüzde uygulanan, Uyguristikteki en yaygın yöntem ya üste yazıçevrim, altta harfçevrimin verildiği ya da harfçevrim ve yazıçevrim neşirlerinin ayrı ayrı bölümlerde gösterildiği yöntemdir.

Nâşirler, "*transliterasyon sistemi için ilk defa Hamilton'un geliştirdiği metod, transkripsiyon sistemi için de İstanbul sisteminin kullanıldığını*" (s. 24) ifade ediyor. Uyguristikte bu yöntemin artık geçerli olmadığını belirtmeliyiz. Uygur harfli metinler için Klaus RÖHRBORN'un *Uigurisches Wörterbuch*'ta teklif edip günümüz Uyguristlerinin birçoğunun neşirlerinde takip ettiği yöntem için bk. Röhrborn 2010: XXXIII-XXXV.

Bu kısımda, ayrıca Eski Türkçe transkripsiyon metinlerinde kullanılan dört grup "*çevriyazı*" sisteminden bahsedilmektedir (s. 22-23): 1. Berlin sistemi³; 2. İstanbul sis-

³ Berlin sisteminden bahsedilirken şöyle bir ifade kullanılmaktadır: "*Uygur harfli elyazmaları Turfan civarında yapılan kazı ve keşif gezileri sonucunda çalınıp Almanya'ya getirildikten sonra (...)*" (s. 22). Buradaki 'çalınıp' ifadesini pek de hoş karşıladığımı söyleyemem. Böyle bir hadisenin gerçekleştirildiğini gösteren bir kanıtın yazarların elinde bulunduğunu sanmıyorum. Uygurca yazmaların çoğu satın alınma yoluyla temin edilmiştir. Doğu Türkistan'a düzenlenen dört Turfan keşif gezisinin Alman [Prusya] Bilimler Akademisinin ekonomik desteği ile gerçekleştirildiği bilinmektedir. Ayrıca bu keşif gezilerinin neticesinde elde edilen Uygurca malzeme ile Uyguristik disiplininin kurulduğunu da unutmamak gerekiyor. XX. yüzyılın başında Almanlar kutlu bir tesadüf eseri Uygurca yazmaları Doğu Türkistan'dan Almanya'ya götürerek yazmaların kataloglarını hazırlayıp neşirlerini gerçekleştirseydi bugün için Uyguristikten bahsetmek mümkün olabilir miydi?

temi; 3. Giessen (doğrusu *Gießen*) sistemi⁴; 4. Pekin sistemi. Uygurca neşirlerin başladığı Almanya’da metin neşrinde aslında üç sistem kullanılmıştır. Erken dönem Berlin ekolü, orta dönem Berlin ekolü ve Gießen ekolü. Gießen ekolünü temsil eden Uyguristler bugün çalışmalarına Göttingen’de devam ettiği için, bu sistemi Göttingen veya daha doğru bir tabirle Klaus RÖHRBORN sistemi olarak adlandırmak herhâlde yanlış olmayacaktır. Ayrıca, Pekin sistemini de farklı bir sistem olarak değerlendirmek doğru olmaz, zira Çin’de yapılan Uygurca metin neşirlerinde zaten sadece yazıçevrim uygulanmış ve bu uygulamada da Berlin ekolü takip edilmiştir. Uyguristikte şimdiye değin kullanılan yazıçevrim sistemleri için bk. Ayazlı-Ölmez 2011: 43-83. Kitapta bu makale de gözden kaçmıştır.

Eserde, metnin ‘rekontrüksiyonunun’ nasıl yapıldığı hakkında bazı izahlar yapılmıştır (s. 24). Burada uygulanan teknik hususlar hakkında birkaç noktaya temas edeceğim. Eserin ‘Giriş’ kısmında “[ ]” sembolünün “*transkripsiyon yapılırken tahmin ve tamir edilen kısımları göstermek*” (s. 25) için kullanıldığı söylenmiştir. Tarihî metin neşirlerinde şimdiye değin bu sembol, yıpranan kısımların boşluk tamamlamalarında kullanılmıştır. Eserde, bu sembolün her zaman bu amaçla kullanıldığı söylenemez. Uygur imlâsında eksik (defektif) yazımlar vardır. Bazı kelime ve eklerin imlâsı eksik yazımla standartlaşmıştır. Mesela, bunlardan biri de +IXg ekidir. Uygurca metinlerinde, bu ek çoğu zaman ünlüsü olmadan yazılır ve bu yazılmayan ünlüler yazıçevrimde parantez içerisinde “( )” gösterilir. Uyguristikte bu yöntem uzun zamandır uygulanmaktadır. Ancak elimizdeki neşirde, girişten öğrendiğimiz kadarıyla “( )” sembolü “*Romen rakamlarıyla yazma sayfalarını göstermek için*” ve “*metinde yer alan bazı kelimelerin diğer dillerdeki karşılıklarını vermek için*” (s. 25) kullanılmıştır. Şimdi, neşri okuyan biri, yazıçevrime bakarak yazmada nerede eksik yazım uygulandığını veya nâşirlerin nerede metni tamir ettiğini anlayamayacaktır. Birkaç örnek gösterelim. Şu örnekte kelimenin olduğu yer orijinal yazmada tahrip olmuştur ve nâşirler tahrip olan kısmı tamamlamıştır: *yi[rçi]* (82. cümle [s. 94]), ancak şu örnekte, müstensih +IXg ekini, imlâsı gereği bilinçli olarak ünlüsü olmadan yazmıştır: *emgekl[i]g* (13. cümle [s. 62]). Şimdi bu iki örneğe bakan bir okuyucu ikinci örnekte de *i*’nin tahrip olduğunu düşünebilir. Bir diğer örnek: *kutluğ bod[i]s[a]v[a]tlar* (122. cümle [s. 113]). Burada, müstensih *ye* ve *elif*’leri yazmayı mı unuttu yoksa nâşirler *ye* ve *elif*’leri metni tamir etmek mi için ekledi? Elimizdeki yazıçevrimden bu sorulara cevap bulmak imkânsızdır. Aynı durum Sanskritçe *bodhisattva* kelimesi için de geçerlidir. Kelimenin Uygurcadaki umumî imlâsı *pwdysot* şeklindedir, yani üçüncü ve dördüncü hecelerdeki ünlüler yazılmaz. “[ ]” sembolünün kullanımından kaynaklanan diğer karışık-

Ayrıca ülkemizde Uyguristiğin kurucusu olan ve kitabın ithaf edildiği kişiler arasında yer alan Reşit Rahmeti ARAT’ın da Almanya’daki bu ‘çalman’ (!) malzeme ile yetiştiğini hatırlatmak isterim.

⁴ Bu sistemi uygulayanlar arasında, kitapta Gerhard EHLERS ve ‘Alexander MEYER’ (doğrusu *Alexander Leonhard MAYER*) gösterilmiştir. Gerhard EHLERS’in neşir yöntemi nâşirlerin ilk sırada gösterdikleri Berlin sistemidir. Alexander Leonhard MAYER ise Uygurca metin neşretmemiştir. Kendisi Xuanzang biyografisini Çince’den Almancaya tercüme etmiştir. MAYER, ayrıca “Xuanzangs Leben und Werk” projesi yayım editörlüğünü de yapmaktadır.

lıklardan bazıları için bk. 5. cümle *tınl[ı]glar* (s. 58); 6. cümle *y[i]me* (s. 58); 9. cümle (s. 60); 11. cümle (s. 61); 61. cümle (s. 84); 131. cümle (s. 118), vs.

Giriş kısmının sonunda, Budizm ve Budist Uygur edebiyatı hakkında ansiklopedik mahiyette özet bilgiler verilmiştir (s. 29-35). Bu kısımda, Budist Uygur edebiyatındaki anlatmalar hakkında verilen bilgiler oldukça kısadır ve sadece Türkiye'deki kaynakların göz önünde bulundurulduğu görülmektedir. Gabain 1965: 221-225 ve Elverskog 1995: 36-46'daki bilgiler görülmüş olsaydı, Uygurcadaki "Jātaka külliyatı" üzerine daha geniş bilgiler sunulabilirdi.

Eserin I. bölümünde Uygurca metnin anlaşılmasında gerekli olduğu düşünülen *samsāra* 'doğum-ölüm devriyesi' ve *altı ajun* 'varlık şekli' hakkında bilgiler resimlerle görselleştirilerek okuyucuya sunulmuştur (s. 37-45). Ülkemizdeki okuyucular açısından buradaki bilgiler faydalıdır.

II. bölüm, Uygurca filologları daha yakından ilgilendirecek olan "Metnin Rekonstrüksiyonu" hakkındadır ve eserin kanaatimce en önemli bölümüdür (s. 55-156). Başlıktaki '*rekonstrüksiyon*' teriminin oldukça iddialı olduğunu öncelikle belirtmeliyim.

Eserin, önsözünde hikâyenin Çince versiyonunu "Eski Fransızca" (!) aslından günümüz diline başarıyla aktaran Dam DÜSYON ve Sorbon mektepli Bengi CEREN'e teşekkür edilmektedir (s. 11). Adı geçen çevirmenlerin Fransızcadan yaptıkları tercüme Ek 1 bölümünde bulunmaktadır (s. 223-242). Yaptırılan tercümenin aslı Chavannes 1914'tür. HAMILTON, Sinoloji bölümünden diploma sahibi olduğu ve Çince bildiği için Uygurca metni satır satır hem CHAVANNES'in Çince'den yaptığı Fransızca tercümesi (ana dilinde) ile hem de Çince aslıyla mukayese etmiştir. Elimizdeki çalışmada ise, nâşirler kendilerinin yapmadığı Fransızca tercümeyle 'rekonstrüksiyonlarında' birincil kaynak olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla 'rekonstrüksiyon' sürecinde, en azından birincil kaynakların kullanılması konusunda, Uygurca metin ile Çince versiyon arasındaki mukayesenin sağlıklı yapıldığını bu eser için söylemek oldukça zordur.

Uygurca metnin sunulmuş şekli okuyucu açısından oldukça faydalı olmuştur. Önce Uygurca metnin orijinali, sonra metnin harfçevrimi ile yazıçevrimi ve en sonda da Uygurca metnin Türkiye Türkçesine aktarması verilmiştir. Metin hakkında yapılan izahların da aynı sayfada dipnotta olması okuyucular açısından büyük kolaylık olmuştur.

Uygurca metnin okunuşu ve anlamlandırılması noktasında kitaptan ayrıldığıım epvey nokta vardır. Bana ayrılan yerin kısıtlı olması nedeniyle, bunlardan sadece 'cüzî' bir kısmını burada paylaşmak isterim. Aşağıda okuma ve anlamlandırma konusunda katılmadığım birkaç hususa dikkat çekeceğim:

4. cümle (s. 57): *amarı tınl[ı]ğlarığ* ifadesi aktarıl[a]mamıştır. Bunun sebebi +(X)g yükleme hâl ekli unsurun bir fiile bağlanamamış olmasıdır. Bu kısımda Semih TEZCAN'ın okuyuşunun benimsediği ifade edilmiştir, ancak TEZCAN, bu kısımdaki *tınl(ı)glarığ* kelimesinin yanlış yazıldığını, doğrusunun *tınl(ı)glar* olması gerektiğini ve *bul-* fiilinin de *bol-* olması gerektiğini söylemiştir (1976: 240-241). Anlaşılan, burada TEZCAN'ın sadece *bul-* fiilini *bol-* şeklindeki düzeltmesi kabul edilmiştir. (Bununla ilgili olarak dipnotta bir bilgi yoktur!) Ancak bu durumda +(X)g yükleme hâli ekinin *bol-* fiiline bağlanması mümkün olmamaktadır. Bu fark edilmiş olacak ki, *amarı tınl[ı]ğlarığ* ifadesi aktarıl[a]mamıştır. Bu konu hakkında benim düşüncem şöyledir: Buradaki fiil ne HAMILTON'un önerdiği *bul-* ne de TEZCAN'ın ve nâşirlerin önerdiği *bol-* fiildir. Burada bir yazım yanlışlığı yoktur. Orijinal yazmada *pwlwp* (2/1. satır) şeklinde yazılan kelime *bölüp* şeklinde okunmalıdır. Böylelikle bu okuyuş metne müdahale edilmeden gayet güzel anlam kazanmaktadır: *tarığ tarıyu amarı tınl(ı)glarığ kuşçı keyikçi balıkçı avcı torçı tuzakçı BÖLÜP anyığ kılınç kılur tınlıglarag ölüürür* "Tarla sürülürken kuş avcısı (...) bazı canlıları parçalayıp günah işliyor, canlıları öldürüyor".

5. cümle (s. 58): Cümlede *amarı* 'bazı' ile aktarılmış, ama dizinde kelimeye 'birçok' (202a) anlamı verilmiştir. 'Birçok' anlamı verilip de 'bazı' ile düzeltilecek diğer yer için bk. 8. cümle [s. 59]. Kelimenin 'einige' anlamı için bk. Röhrborn 2015: 125. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 202a.

6. cümle (s. 58): Cümlede *adruk* 'diğer' ile aktarılmış, ama dizinde kelimeye 'diğer, türlü' (202a) anlamı verilmiştir. 'Diğer' anlamı verilip de 'çeşitli' ile düzeltilecek bir yer için bk. 8. Cümle [s. 59].

7. cümle (s. 59): Metinde müstensihin düzeltmediği *emge* neşre dâhil edilmiştir. Bu kelime "{ }" işareti arasında gösterilerek fazlalık olduğu işaretlenmelidir.

13. cümle (s. 62): Yazıçevrimdeki *emgekl(i)g* aktarılmamıştır ve bunun 'ızdırıp içinde' ile aktarılması mümkündür.

14. cümle (s. 63): Yazıçevrimdeki *yok çığay*'ın aktarmada ikileme olduğu gösterilmemiş ve ikileme sadece 'yoksul' ile aktarılmıştır. Benzer durum krş. *taluy ögüzke* (40. cümle [s. 76-77]), vs.

16. cümle (s. 64): Cümledeki *avadankı* hakkındaki 74. dipnotta yer alan bilgiler, UW: 278a-b'ye göre tekrar değerlendirilmelidir. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 202b.

18. cümle (s. 66): Yazıçevrimdeki *kü at* 'ün (ve) ad' ile değil, 'şöhret' ile aktarılmıştır. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 210a.

21. cümle (s. 67): Cümledeki *arı-* hakkındaki 80. dipnotta yer alan bilgiler, Röhrborn 2010: 68-69'a bakılarak tekrar değerlendirilmelidir.

26. cümle (s. 71): Cümledeki *anta ötürük(i)ye* okunuşu hem bu neşirde hem de HAMILTON neşrinde sorunludur. Uygurcada +kIyA küçültme ekinin *ötrü* ile kullanıl-

dığı başka bir örnek mevcut değildir. Orijinal metne tekrar bakıldığında burada açıkça *kin* yazıldığı görülecektir. Böylelikle cümlenin anlamı da açıklığa kavuşmaktadır: *anta ötürü kin* 'daha sonra'. Peter ZIEME tarafından daha önce önerilen bu görüşü HAMILTON da kabul etmiştir (1998a: X). Krş. Sözlük ve Dizin, s. 212b.

40. cümle (s. 76): *Taluy* hakkındaki 98. dipnotta, kelimenin Moğolca kökenli olduğu söylenmektedir. Kelime Türkçeden Moğolcaya sonradan geçmiştir. Kelime Uygurcaya muhtemelen Çince'den geçmiştir. Bk. EtymDic: 502a.

67. cümle (s. 86): Yazıçevrimdeki *tuzusu* okunuşu *tusu* şeklinde düzeltilmelidir. Aynı şekilde bk. 68. cümle (s. 87). "Sözlük ve Dizin" bölümünde bu kelime mevcut değildir. Krş. s. 216b.

72. cümle (s. 89): Yazıçevrimdeki *ulus* okunuşu *uluş* şeklinde düzeltilmelidir. Ayrıca kelimenin aktarması da 'ulus' ile değil -çünkü burada bir halktan bahsedilmiyor- 'ülke' ile yapılmalıdır. Krş. *uluş* 'country' (EtymDic: 152b). Aynı şekilde bk. 80. cümle (s. 93), 90. cümle (s. 97), 120. cümle (s. 112), 160. cümle (s. 132), vs. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 217b.

76. cümle (s. 90): Yazıçevrimdeki *ötüntiler* okunuşu *ötüntiler* şeklinde düzeltilmelidir. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 212b.

79. cümle (s. 92): Yazıçevrimde *mun taq* okunuşu hakkında 127. dipnotta, *taq* kelimesinin *mun* 'sıkıntı' ile ikileme olarak kullanıldığı ve *mun* ile aynı anlama gelen bir kelime olduğu düşünülüyor. Bu kelimeyi HAMILTON da aynı şekilde izah etmiştir. Hâlbuki buradaki kelime 'sıkıntı' anlamındaki *mun* ile ilgili değildir, zira şimdiye değin Eski Türkçede bu anlamda bir *taq* kelimesine rastlanmamıştır. Buradaki kelime *muntağ* 'öyle' kelimesi olmalıdır. Bunun için bk. *buntağ~muntağ* 'like this' (EtymDic: 349b). Krş. Sözlük ve Dizin, s. 210b.

84. cümle (s. 95) [Ayrıca bk. 90. cümle (s. 97)]: Yazıçevrimdeki *öntürdi* kelimesinin okunuşu ve anlamlandırılması OTWF: 812'ye bakılarak tekrar değerlendirilmelidir. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 212a.

101. cümle (s. 104): Yazıçevrimdeki *taqqa* okunuşu *tağqa* şeklinde düzeltilmelidir. Aynı şekilde bk. 107. cümle (s.107), ancak krş. 106. cümle (s. 105). Ayrıca krş. Sözlük ve Dizin, s. 214a.

105. cümle (s. 105): Yazıçevrimdeki *tebrejü* okunuşu *tepreyü* şeklinde düzeltilmelidir. Ayrıca krş. *tepre* 'to move, stir, shake' (EtymDic: 443b). Krş. Sözlük ve Dizin, s. 215a.

125. cümle (s. 114): Yazıçevrimdeki *otru* okunuşu *utru* şeklinde düzeltilmelidir ve bu kelimeyle ilgili izahın yer aldığı 162. dipnotta *utru*'nun *orta* ile alakasına bakılarak *otru* şeklinde okunması gerektiği fikri daha geniş izah edilmelidir. Kelimenin *utru*

'opposite, facing, against' okunuşu ve kökeni için bk. EtymDic: 64a ve OTWF: 741. Dizinde bu kelime mevcut değildir. Krş. s. 211b.

131. cümle (s. 118): Yazıçevrimdeki *ittim(ı)z* okunuşu *ıttım(ı)z* şeklinde düzeltilmelidir. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 206a.

132. cümle (s. 119): *aşa-* hakkındaki 174. dipnotta yer alan bilgiler, Röhrborn 2010: 93'e bakılarak tekrar değerlendirilmelidir. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 202b.

134. cümle (s. 121): Yazıçevrimdeki *tıtman* okunuşu *tıdman* şeklinde düzeltilmelidir. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 215b.

145. cümle (s. 124): Yazıçevrimdeki *küni* okunuşu *köni* şeklinde düzeltilmelidir. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 209a.

152. cümle (s. 119): *irsi* hakkındaki 192. dipnotta yer alan bilgiler, Röhrborn 2015: 287-289'a bakılarak okunmuş ve anlam bakımından tekrar değerlendirilmelidir. Budist bir metinde, bu kelimenin Şamanist bağlama ait 'aksakal' gibi bir kelimeyle anlamlandırılması oldukça tuhaftır. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 207a.

161. cümle (s. 132): *ağ* hakkındaki 198. dipnotta yer alan bilgiler, Röhrborn 2015: 76'ya bakılarak tekrar değerlendirilmelidir. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 201b.

173. cümle (s. 137): Cümledeki *toğa* için 211. dipnotta kelimenin 'kör' anlamında olabileceği söylenmiştir, ama bunun için yeterli bir izah sunulmamıştır. Şimdiye değin Uygurca neşirlerde kelime *ig* ile beraber kullanıldığında da her zaman 'hastalık' ile anlamlandırılmıştır. Bk. *toğa* 'illness' (EtymDic: 466b). Krş. Sözlük ve Dizin, s. 216a.

177. cümle (s. 138): Yazıçevrimdeki *bultı* okunuşu *bolıtı* şeklinde düzeltilmelidir. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 204a. Zaten kitabın dizininde *bul-* şeklinde bir madde başı yoktur.

181. cümle (s. 140): Yazıçevrimdeki *atızu'*nun okunuşu ve anlamı Röhrborn 2010: 201'e bakılarak tekrar değerlendirilmelidir. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 202b.

195. cümle (s. 150): Yazıçevrimdeki *ötkürü* okunuşu, OTWF: 756'ya bakılarak tekrar değerlendirilmelidir. Krş. Sözlük ve Dizin, s. 212b.

III. bölümde "İyi Niyetli Şehzade-Kötü Niyetli Şehzade (Tiyatro Metni)" başlığı altında Uygurca *Jātaka* 16 sahneye ayrılarak görsel malzeme eşliğinde Türkiye Türkçesinde ifade edilmiştir (s. 157-192). Bu kısım liselerdeki edebiyat kitapları için oldukça değerlidir. Ayrıca incelenen *Jātaka* ile içerik bakımından benzerlik görülen "Zerrin Kadeh Kıssası"ndan bir bölüm de esere dâhil edilmiştir.

Kitabın son kısmında "Sözlük ve Dizin" (s. 201-219) ile birlikte Uygurca yazmanın faksimilelerinin de bulunduğu "Ekler" (s. 243-298) ve "Kaynakça" (s. 299-303) yer alır.

Uygurca üzerine çalışacak filologları yakından ilgilendirecek “Sözlük ve Dizin” kısmı hakkında yine tespit ettiğim birkaç noktaya temas edeceğim. “Sözlük ve Dizin” kısmında kelimelerin kökenleri gösterilmemiştir. Mesela, *bodisavat*, *çimbudıvıp*, *çintamani*, *lağzın*, vs. Bunların geldiği kaynak dillerin gösterilmesi, sıradan bir neşirde bulunması gereken asgarî bir şarttır. Eğer *adatuda* (s. 201a) kelimesinde bir dizgi hatası yoksa, bu iki kelime *ada tuda* şeklinde bir ikileme olarak düşünülmelidir. *Balıqça* (s. 203a) maddesi *balıq* şeklinde değiştirilmeli ve +çA eşitlik eki alt kısma alınmalıdır. Dizinde *tegür-* fiili *teg-* maddesinin altında, “t.+ürdi” (s. 215a) şeklinde gösterilmiştir. Muhtemelen, *teg-* fiili burada geniş zamanının hikâyesi olarak düşünülmüştür. Buradaki *tegür-* madde başı yapılmalıdır.

Elimizdeki eserin kaynakça kısmına bakıldığında, metnin doğru anlaşılması için Sir Gerard CLAUSON’un “*An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*” ile Ahmet CAFEROĞLU’nun “*Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*” ve *Divânü Lüğati’t-Türk* dışında bir sözlük kullanılmadığı görülmektedir. Bu referans eserleri ile ortaya konması beklenen “*birçok yenilik ve ilave*”nin gerçekleştirilmesinin pek de mümkün olmayacağı açıkça görülmektedir. Uygurca bir metin neşrinde kullanılması elzem olan ve temel referans niteliğindeki Klaus RÖHRBORN’a ait *Uigurisches Wörterbuch* bile çalışmada kullanılmamıştır.⁵ Kaynakçanın fakirliği bu anlamda “*yeni bir rekonstrüksiyon*” hedefiyle büyük ölçüde çelişmektedir.

Eğer yeni hazırlanacak bir neşir, HAMILTON neşrinden ve bu neşir hakkında yapılan düzeltmelerden daha öteye götürülmek isteniyorsa, yeni okuma ve anlamlandırma önerileri ortaya konmalıdır. Eserdeki önerilerin çoğu yeni değildir, üstelik teklif edilen önerilerin büyük bir kısmı da metnin sorunlarını çözer mahiyette değildir. Yukarıda bir kısmını gösterdiğim izahlarda da görüleceği üzere, yeni öneri olarak sunulan okuma ve anlamlandırma tekliflerinin de daha sağlam dayanaklarla açıklanması gerekmektedir.

Kaliteli bir kağıt ve enfes bir baskıyla okuyucuya sunulan bu eserin içeriği ile tezat teşkil etmesi benim için epey üzücü olmuştur. AZILI, yolun başındadır ve hatalarını düzeltme imkanına sahiptir. Genç meslektaşımın ileride daha dikkatli ve bilimsel çalışmalar yapacağı ümidini taşımaktayım. Ülkemiz şartlarındaki ‘yüksek lisans tez’ kriterlerine göre, AZILI’nın tezine dayanan elimizdeki çalışma ‘başarılı’ olarak değerlendirilebilir.

Kitabın önsözünde “*Bu kitapta birçok yenilik ve ilave, yabancı karşısında küçüklükten ve inananların aksine- kimilerince baştan kabullenilmiş yabancı yukarıdan*

⁵ Uygurca literatürün kronolojik listesi mevcuttur. Nâşirler maalesef bu çalışmayı da gözden kaçırmıştır. Bk. ADAM Volker; Jens Peter LAUT; Andreas WEISS (2000), *Bibliographie alttürkischer Studien: Ausgewählt und chronologisch angeordnet, Nebst einem Anhang: Alphabetisches Siglenverzeichnis zu Klaus Röhrborn: Uigurisches Wörterbuch, Lieferung 1-6 (1977-1998)*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag. Kaynakça, belirli periyotlarla Jens Peter LAUT tarafından güncellenmektedir.

bakışını, Türk'ün kartal bakışıyla hiç umursamadan ortaya koyduğumuza imanımız bütündür" (s. 9) ve "*Sunduğumuz yeni ve yerli metodun benimsenmesi en şiddetli arzumuzdur*" (s. 9) tarzında bilimsellikten uzak, hamaset yüklü iddiaların aksine elimizdeki neşir amatör bir filoloğun elinden çıkmış bir görüntü sergilemektedir ve HAMILTON'un neşrine bir yenilik katmaktan epey uzaktır. Son yıllarda yurtdışında da takip edilen ülkemizdeki Uygurca neşriyatla bu eserin aynı kefeye konulmaması en büyük temennimizdir.

KISALTMALAR VE KAYNAKÇA

- AYAZLI, Özlem; Mehmet ÖLMEZ (2011), "Eski Uygurca Metinlerin Transkripsiyonunda Kullanılan Yöntemler ve İşaretler", *Orta Asya'dan Anadolu'ya Alfabeler (29-30 Mayıs 2007, Eskişehir)*, Haz. Fikret YILDIRIM, Mehmet ÖLMEZ, İstanbul, 43-83.
- AZIL, Kenan (2015), *Eski Uygurca İyi Niyetli Hanzade ile Kötü Niyetli Hanzade Metninin Rekonstrüksiyonu*, Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Eskişehir, ss. 118. [Danışman: Doç. Dr. Mehmet Mahur TULUM]
- BANG, Willy (1917), "La Version Ouïgour de l'Historire des Princes Kalyanankara et Papankara par PAUL PELLIOU, Leiden, Brill 1914", *Keleti Szemle*, 18, 195-199. (Rezension)
- CHAVANNES, Edouard (1914), "Une Version Chinoise du Conte Bouddhique de Kalyanankara et Papankara", *T'oung Pao*, 15/4, 469-500
- ELVERSKOG, Johan (1995), *Uygur Buddhist Literature*, Turnhout: Brepols.
- EtymDic = CLAUSON, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- GABAIN, Annmarie von (1965), "Die Alttürkische Literatur", *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Iussu Et Auctoritate Unionis Universae Studiosorum Rerum Orientalium Auxilio Et Opera Unitarum Nationum Educationis Scientiae Culturae Ordinis Una Cum Praestantibus Turcologis, Ediderunt Louis BAZIN, [et alii], Tomum Secundum. Curavit Et Auxit. Indices Adiecit, Pertev Naili BORATAV, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden, 211-243.
- HAMILTON, James (1996), "On the Dating of the Old Turkish Manuscripts from Tunhuang", *Turfan, Khotan und Dunhuang*, Vorträge der Tagung "Annemarie v. Gabain und die Turfanforschung", veranstaltet von der Berlin-Brandenburgischen Akademie der Wissenschaften in Berlin (9.-12.12.1994), Hrsg. von Ronald E. EMMERICK [et alii], Akad.-Verl. Berlin: 135-145.
- HAMILTON, James Russell (1971), *Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure: manuscrits ouïgours de Touen-Houang*, Paris: Klincksieck.
- HAMILTON, James Russell (1998a), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü: Dunhuang Mağarası'nda Bulunmuş, Buddhacılığa İlişkin Uygurca El Yazması*, Türkçe Çev. Vedat KÖKEN, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HAMILTON, James Russell (1998b), *Budacı İyi ve Kötü Kalpli Prens Masalının Uygurcası: Kalyanankara ve Papankara*, Çev. Ece KORKUT; İsmet BİRKAN, Ankara: Simurg Yayınları.
- OTWF = ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, a Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

- POPPE, Nicholas (1974), "Le conte bouddhique du bon et du mauvais prince en version ouïgoure, Texte établi, traduit et commenté par- (= Mission Paul Pelliot, Documents conservés à la Bibliothèque Nationale III: Manuscrits ouïgours de Touen-Houang) by James Russel Hamilton", *Central Asiatic Journal*, Vol. 18/1, 77-78. (Review)
- RÖHRBORN, Klaus (2010), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Neubearbeitung, I. Verben, Band 1: ab- - äzüglä-, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- RÖHRBORN, Klaus (2012), "Uygur Filolojisinde Üç Yayımlı Metodu", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 9/3, 7-24.
- RÖHRBORN, Klaus (2015), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Neubearbeitung, II. Nomina-Pronomina-Partikeln, Teil 1: a-asvık, Stuttgart: Franz Steiner Verlag.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2013), *Makaleler-2 (Seçme Araştırmalar ve İncelemeler)*, İstanbul: Çantay Kitabevi.
- TEZCAN, Semih (1976), "James Russell HAMILTON: Le Conte Bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure, Mission Paul Pelliot, Documents Conservés A la Bibliothèque Nationale III, Manuscrits Oïgours de Tounen-Houang. Editions Klincksieck, Paris 1971. 204 s. (163-204. sayfalar tpkibasım) 4", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1975-1976*, 239-243.
- TUGUŞEVA, L. Yu. (1973), "James Russell Hamilton: le Conte Bouddhique du Bon et du Mauvais Prince en Version Ouïgoure", *Sovyetskaya Tyurkologiya*, 2, 121-124.
- UW = RÖHRBORN, Klaus (1977-1998), *Uigurisches Wörterbuch, Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*, Lieferung 1-6, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- WILKENS, Jens (2016), *Buddhistische Erzählungen aus dem alten Zentralasien. Edition der altuigurischen Daşakarmapathāvadānamālā*, Vol. I-III, Berliner Turfantexte 37, Turnhout: Brepols Publishers.
- ZIEME, Peter (1974), "Ein uigurisches Turfanfragment der Erzählung vom guten und vom bösen Prinzen", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 28/2, 263-268.
- ZIEME, Peter (2009), *Fragmenta Buddhica Uigurica: ausgewählte Schriften von Peter Zieme*, Hrsg. von Simone-Christiane RASCHMANN und Jens WILKENS, Berlin: Klaus Schwarz Verlag. ["Ein uigurisches Turfanfragment der Erzählung vom guten und vom bösen Prinzen" için bk. s. 361-367]